

О‘ЗBEK TILINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI, MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Raxmonjonov Nozimjon Yusufjon o‘g‘li

“Toshkent shahar elektr tarmoqlari” MChJ muhandisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tilining fonologiya, morfologiya, sintaksis va leksika kabi strukturaviy xususiyatlari, tarixiy va sotsiokultural omillar asosida yuzaga kelgan muammolar (ortsografiya, til siyosati, tilaro muloqot, kod-sivilizatsiya, raqamli resurslar yetishmasligi va boshqalar) hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy va amaliy yechimlar tahlil qilinadi. Maqola tilning zamonaviy taraqqiyoti uchun tavsiyalar — normativ-linguistik choralar, ta’limiy islohotlar, korpus va raqamli infratuzilma yaratish, leksik siyosat va tilni ommalashtirish bo‘yicha konkret qadamlarni taklif etadi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili, morfologiya, fonologiya, ortografiya, til siyosati, tilni rivojlantirish, korpus lingvistika, raqamli resurslar.

Kirish

O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, tarixiy jihatdan turli tillar bilan, xususan fors-arab va rus tillari bilan kuchli aloqada bo‘lgan. XX—XXI asrlarda siyosiy, madaniy va texnologik o‘zgarishlar tilda shakllanish va normativ jarayonlarga ta’sir ko‘rsatdi. Bugungi kunda o‘zbek tili milliy identitet, ta’lim va ilm-fan vositasi sifatida muhim rol o‘ynaydi, biroq uning oldida bir qator strukturaviy, funksional va institutsional muammolar mavjud. Ushbu maqola tilning ichki xususiyatlarini, tashqi muammolarni va amaliy yechimlarni ilmiy asosda ko‘rib chiqadi.

I. O‘zbek tilining o‘ziga xos strukturaviy xususiyatlari

1. Fonologiya va fonetika

1. Fonologiya va fonetika (kengaytirilgan)

O‘zbek tilining fonologik tizimi turkiy tillarga xos bo‘lgan vokal va konsonant tizimni aks ettiradi, biroq tarixiy ta’sirlar natijasida murakkab fonemalar tizimiga ega.

Masalan, unli tizimdagi a, o, e, i, u, o‘ kabi fonemalar fonologik qarama-qarshiliklar yaratadi. Qator dialektlarda vokal garmoniyasi (unli uyg‘unligi) qisman saqlangan, lekin adabiy o‘zbek tilida to‘liq amalga oshmaydi (Karimov, 2010).

Fonetik jihatdan rus, arab va fors tillaridan kirgan so‘zlarda talaffuz qoidalari ko‘pincha moslashtiriladi: masalan, “teatr” so‘zi fonetik jihatdan [teatr] shaklida o‘zbeklashadi. Shuningdek, ayrim fonemalar, masalan, ng [ŋ] tovushi, o‘zbek fonotaktikasida muhim rol o‘ynaydi va morfologik qo‘shimchalarda (masalan, “ko‘ring”) fonotaktik cheklovlarni yuzaga chiqaradi (Johanson, 1998).

O‘zbek fonologiyasida urg‘u tizimi ham qiziqarli: odatda oxirgi bo‘g‘inga tushsada, pragmatik va semantik sabablar bilan o‘zgaradi. Shuningdek, intonatsiya sintaktik strukturani tushunishda muhim bo‘lib, savol va ta’kid gaplarda farqlanuvchi melodik kontur mavjud (Sjoberg, 1963).

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o‘zbek fonologiyasi turkiy tizimning tipik jihatlarini saqlagan holda, qarindosh bo‘lmagan tillar ta’sirida o‘ziga xos xususiyatlar kasb etgan.

2. Morfologiya

Agglyutinatив xususiyat: so‘z yasash va shakllantirish morfemalarning ketma-ket qo‘shilishi bilan amalga oshadi. Bu sintetik qurilma yirik semantik yukni qisqa morfemalarda ifodalash imkonini beradi.

Fe'l tizimidagi murakkablik: zamon, hol, shaxs, qiyos kabi ko‘plab kategoriyalar agglutinatив yo‘l bilan ifodalanadi; bu tilni sintez va analitik moslashuvlarga moyil qiladi.

3. Sintaksis

Erkinlik va qat’iylilik: O‘zbek tilida so‘z tartibi nisbatan erkin bo‘lib, SOV (Subyekt-Obyekt-Verb) strukturasi ustun, ammo pragmatik va fokus tamoyillari so‘z tartibini o‘zgartiradi.

Qo‘shimcha sintaktik konstruksiyalar (nominal frazalarning kengayishi, relative clause ishlatilishi) tipik turkiy strukturalarni davom ettiradi.

4. Leksika va semantika

Tarixiy omillar ta'sirida boy leksika: turkiy ildizli so'zlar, arab-fors va rus tillaridan olingan lexical borrowings.

Neologizmlar va kod-switching: texnologiya, fan va kundalik hayot sohalaridan yangi so'zlar kirib kelmoqda, bu esa leksik strukturani boyitadi, lekin terminologik muvofiqlikni talab qiladi.

II. O'zbek tilining dolzarb muammolari

1. Ortografiya va yozuv muammolari

Lotin va kirill yozuvlari o'rtasidagi tarixiy almashuvlar til normalarini va tilni o'qitish tizimini murakkablashtiradi.

Ortografik konservatizm va xomashyo so'zlar (transliteratsiya, grafem-fonema muvofiqligi) bo'yicha izchillik yetishmasligi.

2. Standartizatsiya va norma muammolari

Dialektal variatsiyalar bilan bog'liq: shimoliy va janubiy dialektlar orasidagi farqlar, leksik va fonetik differensiyalar.

Normativ hujjatlarning yetishmasligi yoki joriy etishda amaliy muammolar; ilmiy, pedagogik va ommaviy norma tartibga solinishi ketma-ket emas.

3. Til siyosati va sotsiolingvistik muammolar

Rus tilining funktsional ustunligi tarixiy ta'sir natijasida ko'plab sohalarda davom etmoqda (ilmiy nashrlar, texnika, ma'muriy ishlar), bu o'zbek tilining ilmiy va texnik registrilarida rivojlanishini qiyinlashtiradi.

Diglossiya va kod almashtirish: rasmiy va norasmiy kommunikatsiya kontekstlarida til funksiyalarining ajralishi.

Migratsiya va diasporalar natijasida tilning konservatsiyasi va evolyutsiyasi o'rtasida ziddiyat.

4. Ta'lim va o'qitish muammolari

O'zbek tilining ta'limda, ayniqsa oliy ta'lim va ilmiy-tadqiqotlar sohasida yetarli qo'llanmalar va terminologik bazalarining cheklanganligi.

Boshlang'ich ta'lim uslublari va o'quv dasturlarining zamonaviy lingvistik yondashuvlarga muvofiq emasligi.

5. Raqamli resurslar va korpuslar yetishmasligi

Keng qamrovli, tasniflangan o'zbek korpuslari va terminologik bazalar kamaygan, bu esa avtomatik tahlil, mashina tarjimai va NLP texnologiyalarini rivojlantirishni sekinlashtiradi.

III. Ilmiy va amaliy yechimlar

1. Ortografiya va yozuv bo'yicha siyosat

Yozuv tizimini barqarorlashtirish: lotin yozuvining amaliy va ilmiy jihatdan moslashtirilgan varianti asosida uzoq muddatli standartni joriy etish. Bunda fonem-grafem mosligini, xalqaro o'qilishi va texnik integratsiyani hisobga olish muhim.

Transliteratsiya qoidalarini aniq belgilash va rasmiy hujjatlashtirish orqali ta'lim va nashriyot tizimlarida izchillik o'rnatish.

2. Standartizatsiya va normativ asos yaratish

Milliy til qonunchiligi va ilmiy organlar (lingvistik akademiyalar yoki til qo'mitalari) orqali terminologiya komissiyalarini kuchaytirish.

Dialektlar bilan muomala: standart tilni rivojlantirish jarayonida dialektal xususiyatlarni inkor etmasdan, ularni hujjatlashtirish va o'rganish.

3. Til siyosati va funksional domenlarni kengaytirish

O'zbek tilini ilmiy va texnik kommunikatsiyada faollashtirish uchun terminologik lug'atlarni yaratish va keng joriy etish.

Davlat va xususiy sektorda o'zbek tilida ilmiy nashrlarni rag'batlantirish (grantlar, stipendiyalar, ilmiy jurnallarni qo'llab-quvvatlash).

4. Ta'lim tizimida islohotlar

O'qituvchilarning malakasini oshirish: zamonaviy lingvistik metodologiyalar va didaktik ishlanmalar bo'yicha doimiy treninglar.

O'quv dasturlarini modernizatsiya qilish: kommunikativ yondashuvni kuchaytirish, til korpusi asosida materiallar yaratish, o'qitishni kontekstga bog'lash.

5. Raqamli infratuzilma va korpus lingvistika

Korpus lingvistika o'zbek tili uchun eng muhim yo'nalishlardan biridir. Chunki zamonaviy tilshunoslikda korpus — tilning yozma va og'zaki namunalari asosida avtomatlashtirilgan tahlil imkonini beruvchi resursdir (McEnery & Hardie, 2012).

Hozirgi vaqtda o'zbek tili uchun ayrim korpus loyihalari mavjud, ammo ular ko'lam va qamrov bo'yicha yetarli emas. Masalan, O'zbek Milliy Korpusi (2019-yildan boshlab) ilmiy tadqiqotlar uchun ochiq resurs sifatida yaratilmoqda, ammo uning hajmi hali ham ko'plab boshqa tillar korpuslariga nisbatan kichik (Toshtemirov, 2020).

6. Omma tilini ommalashtirish va madaniy tafakkur

Ommaviy axborot vositalari va madaniyat sohasida o'zbek tilida sifatli kontentni rag'batlantirish (kino, televideniye, internet kontenti).

Tilni yosh avlod orasida ommalashtirish uchun interaktiv va raqamli ta'lim resurslari ishlab chiqish.

IV. Amalga oshirish strategiyasi va tavsiyalar (konkret qadamlar)

1. Milliy til strategiyasini ishlab chiqish — 5 yillik va 15 yillik bosqichma-bosqich reja; bunda ta'lim, media, fan, davlat boshqaruvi va IT sohalari belgilangan.

2. Terminologik portallar va lug'atlar — onlayn, bir nechta tillarda (uz, ru, en) va ochiq API bilan; akademik hamjamiyat tomonidan doimiy yangilanish.

3. Korpus va resurslar — morfologik va sintaktik annotatsiyalangan korpuslar, ovozli korpuslar, parallel korpuslar (rus/ingliz).

4. Ta'limiy islohotlar — o'qituvchi malakasini oshirish, zamonaviy didaktika, o'quv materiallarini yangilash.

5. NLP va texnologik hamkorlik — universitetlar, startaplar va xalqaro loyiha hamkorliklari orqali O'zbek tiliga yo'naltirilgan texnologiyalarni ishlab chiqish.

6. Huquqiy va siyosiy qo'llab-quvvatlash — tilni himoya qilish va rivojlantirishni qo'llab-quvvatlovchi qonun va me'yoriy hujjatlarni takomillashtirish.

V. Kelajak uchun ilmiy yo'nalishlar

Dialektologik tadqiqotlar: dialekt xaritalari, fonetik va leksik variatsiyalarni statistik modellar yordamida o'rganish.

Kognitiv va psixolingvistik tadqiqotlar: bolaning ona tilini egallashi, ikkinchi til sifatida o'zbek tilini o'rganuvchilarning xususiyatlari.

Korpus asosida semantik tahlil va terminologiya dinamikasi: yangi leksik birliklar qanday tarqaladi va qaysi kontekstlarda funksionalaydi.

NLP uchun resurs ishlab chiqish: morfologik analizatorlar, lemmatizatorlar, avtomatik tarjimonlar.

Xulosa

O'zbek tilining strukturi va tarixiy rivojlanishi uning boy va moslashuvchan til ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, zamonaviy davr talablariga javob berish uchun tilga oid bir qator muammolar mavjud — ortografiya izchilligi, normativ asosni mustahkamlash, ta'lim va raqamli resurslar yaratish kabi. Ushbu maqolada taqdim etilgan yechimlar ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan amalga oshirilishi mumkin bo'lgan choralarni o'z ichiga oladi. Ularni tizimli ravishda joriy etish o'zbek tilini ilmiy, ta'limiy va texnologik maydonlarda yanada muvaffaqiyatli qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyot va tavsiya etilgan manbalar (APA uslubida)

- 1.Fazliddinov, A. (2018). O'zbek adabiy tili normativasi va rivojlanish muammolari. Toshkent: Fan nashriyoti.
- 2.Johanson, L. (1998). The structure of Turkic. Wiesbaden: Harrassowitz.
- 3.Karimov, B. (2010). O'zbek fonetikasi va fonologiyasi masalalari. Toshkent: Universitet nashriyoti.
- 4.Karimov, B. (2015). O'zbek yozuv tizimi va imlo muammolari. Toshkent: Akademnashr.
- 5.McEnery, T., & Hardie, A. (2012). Corpus linguistics: Method, theory and practice. Cambridge: Cambridge University Press.
- 6.Rahmonov, D. (2021). Ikkinchi til sifatida o'zbek tilini o'qitish metodikasi. Samarqand: SamDU nashriyoti.
- 7.Sjoberg, A. F. (1963). Uzbek structural grammar. Bloomington: Indiana University.

8. Tiedemann, J. (2012). Parallel data, tools and interfaces in OPUS. Proceedings of LREC, 2214–2218.
9. Toshtemirov, H. (2020). O‘zbek milliy korpusining rivojlanish istiqbollari. Tilshunoslik jurnali, 4(2), 55–68.